

**ЦЕРКОВНО-
АДМІНІСТРАТИВНА
ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯТОГО
ПАТРІАРХА ФОТІЯ ТА
СТАНОВИЩЕ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ У ІХ СТОЛІТТІ**

Протоіерей
Михайло ЛЕСЮК

Оскільки православ'я посідає вагоме місце у конфесійній конфігурації сучасної України, слід відзначити, що саме в епоху патріарха Фотія, коли Київська Русь прийняла християнство поживавився рух суспільної думки і процес обміну досвідом та певне наслідування Візантії і її філософсько-релігійної спадщини. Дедалі більше розвивається мистецтво та символізм, які стають невід'ємною частиною духовної культури того часу. Перше хрещення Русі сталося близько 866 р., саме тоді патріарх Фотій надіслав до київських князів Аскольда і Діра, на їх прохання, єпископа Михаїла Сиріна [3, с. 144]. Тому, на сучасному етапі розвитку українського суспільства важливого значення набуває ґрунтовне вивчення історії та осмислення багатогранної спадщини минулого, зокрема, тих релігійних цінностей, що сприяли поступовому оформленню вітчизняної православної традиції.

Великий внесок у розвиток Церкви і держави вніс святий патріарх Фотій, який є ключовою фігурою даної епохи. Життя й діяльність патріарха Фотія не раз ставали об'єктом дослідження науковців, – все це представляє в собі багато за-

Дане дослідження – це історичний екскурс у епоху ІХ століття Візантійської імперії. Церковні історики називають цю епоху епохою патріарха Фотія, визначного богослова, історика, науковця, дипломата, релігійного діяча і церковного письменника. Об'єктом дослідження є державна і церковна політика Візантійської імперії в ІХ ст., а також особистість патріарха Фотія та його церковна діяльність.

Ключові слова: Візантія, імперія, патріарх, єпископ, Фотій, імператор, богослів'я, історія, собор, постанови, церква, держава.

Archpriest Mykhailo LESIUK
*THE ERA OF PATRIARCH
PHOTIUS: THE SITUATION OF
THE BYZANTINE EMPIRE IN THE
NINETH CENTURY AND THE
HOLY PATRIARCH PHOTIUS AND
HIS CHURCH ACTIVITIES*

This study is a historical excursion to the ninth century of the Byzantine Empire. Church historians call this epoch the era of Patriarch Photius, a prominent theologian, historian, scholar, diplomat, religious figure and church writer. The object of the study is the state and church

гадкового і недостатньо роз'ясненого і довго ще привертатиме до себе цікавість істориків. Оскільки, будучи авторитетною особистістю перед державною і церковною владою патріарх вів перемовини, обговорюючи питання не лише Церкви, а й держави. Тому епоха видатного

policies of the Byzantine Empire in the ninth century, as well as the personality of Patriarch Photius and his church activities.

Keywords: *Byzantium, Empire, Patriarch, Bishop, Photius, Emperor, Theology, History, Council, Decree, Church, State.*

святителя, у якій він посідав чільне місце, привела до визнання могутності Візантії серед інших народів, а також утвердження істинності православної віри в християнському світі.

Дане дослідження полягає в цілісному, системному аналізі впливу діяльності патріарха Фотія на розвиток Церкви і держави в контексті візантійської політики в IX ст.

Після перемоги над іконоборством почався новий період в історії Православної Церкви, що сформував її такою, яку ми знаємо сьогодні. У боротьбі з іконоборством дуже важливим аспектом було взаємовідношення між державою і Церквою. Оскільки державна влада, в особі імператора іконоборця Копроніма заявила: «Господь доручив разом із царством і пасти стадо Христове імператору згідно прикладу Петра, голови апостолів» [2, с. 556], постало питання ролі Церкви: чи може вона за своєю суттю бути корисною державі. Ми бачимо намагання держави впливати на внутрішнє життя Церкви, яке було вкрай неприйнятним. Ми знаємо, що після перемоги іконошанування, прийшло деяке переосмислення ролі імператора і патріарха у Імперії. Такі зміни відображені були в «Епаногозі» – збірці законів, що вийшла у кінці IX ст. за імператора Василя I Македонянина, найвірогідніше, автором якої був і великий Фотій В «Епаногозі» окреслено роль і обов'язки імператора і патріарха. «Роль царя – добре, мудро і справедливо служити людям... Цар зобов'язаний сповідувати Православну віру і бути благочестивим. Знати догмати про Святу Тройцю... Роль патріарха – людей, котрих він прийняв від Бога охороняти у благочесті і чистоті життя... Вести їх до спасіння... Він повинен жити у Христі і бути розіп'ятим для світу... Патріарх тільки один може бути глумачем правил Святих Соборів і віровизначень Святих Отців...» [2, с. 557]. Хоча «Епаногога» залишилася тільки законопроектом, але її вплив на візантійське суспільство був відчутним. Слід відмітити, що сильною основою для взаємозв'язку державної і церковної влади, було Православ'я, охоронцем котрої був Патріарх, а захисником – імператор.

Разом із перемогою над іконоборством у Візантії було припинено й релігійні конфлікти. У сфері взаємин між Церквою та державою крах іконоборства свідчив про те, що спроба держави цілковито підпорядкувати собі Церкву не вдалася. Тісна співпраця світської влади з Церквою залишалася характерною ознакою візантійської політики, причому така співпраця здійснювалась у формі мало не всеохоплюючого опікування світської влади.

У богослів'ї ми також переходимо до нової епохи. Велика доба Вселенських Соборів завершилася. Разом з її завершенням уповільнилася й активна догматична богословська творчість. Почався період осмислення нагромадженої спадщини, час проникнення вглиб. Віднині розвитку набуває або більш «систематичне», або «містичне» богослів'я. Звісна річ, цей поділ на богословські періоди доволі умовний – але попри те ми можемо вести мову про загальний напрямок богословської думки. Безсумнівно, що саме на постіконоборчу епоху припадає початок так званого «шкільного» богослів'я, тобто богослів'я як академічної дисципліни [2, с. 558].

Перемога іконошанування потягнула за собою справжнє культурне відродження. Знову почав діяти Константинопольський університет. Цезар Варда (дядько імператора Михаїла П'яниці) зібрав у ньому чудовий гурток учених. З нього вийшли такі світила, як майбутній патріарх Фотій і Костянтин-Кирило – майбутній просвітитель слов'ян. В роки, про які йдеться в нашому дослідженні, наукова діяльність і вища освіта зосередилися в Константинополі, столиці імперії. Найвизначнішим діячем в обох зазначених галузях духовного життя вважається енциклопедично освічений вчений Лев Солунський, який відомий ще як носій почесних співімен Математик, або Філософ; роки його життя – початок IX століття – 869 р. Саме він став реформатором візантійської науки, збагативши її власними дослідженнями в галузі математики, фізики та механіки. Він же став головним організатором системи вищої освіти в Візантії, ще за часів правління імператора Михаїла III, користуючись його підтримкою і відродивши Константинопольський університет як осередок переважно світського просвітництва; імовірно, що і пізніше університетом опікувалися інші візантійські імператори. І це цілком зрозуміло, бо в цьому навчальному закладі на високому професійному рівні годували для громадської діяльності чиновників, дипломатів і навіть воєначальників; звичайно, освіту в університеті могли отримати переважно

діти з аристократичних чи дуже заможних родин [4, с. 158]. До викладання граматики, риторики та філософії там залучалися найосвіченіші люди – якийсь час, ще замолоду і, можливо, в перерві між першим і другим патріаршеством, серед професорів університету був і Фотій. Слава університету безперечно зростала – сюди приходили здібні юнаки навіть з найвіддаленіших куточків імперії [6, с. 11].

Надзвичайно важливим аспектом того часу є також і літургічна творчість. Наприкінці іконоборчого періоду витворилося наше богослужіння, що набуло тієї викінченої форми, у якій ми знаємо її нині. Богослужіння стало тим джерелом, живою водою якого живляться усі наступні покоління. Слід завжди пам'ятати головну засаду нашого ставлення до богослужіння: *Lex orandi lex credendi est* – закон молитви є закон віри, тобто ми віруємо, як ми молимося. Саме тому будь-які спроби уніатизму – тобто збереження «східного обряду» при прийнятті римо-католицького богослів'я – засадничо неприйнятні для Православ'я, як очевидний блюзнірський духовний маскарад.

Головні імена у цьому процесі перетворення богослів'я на богослужбові образи – свв. Іоанн Дамаскін і Феодор Студит. За переданням, св. Іоанн Дамаскін є творцем Октоїха, тобто збірки піснеспівів, розділеної на 8 гласів. Найімовірніше, кістяк Октоїха справді належить йому. А ще ж йому приписується текст богослужінь Пасхи, Хрещення, Преображення і низки інших великих свят. Ось як характеризує літургічну творчість Візантії цього періоду прот. Олександр Шмеман: «Це чудова за змістом і формою літургічна поезія, вплив якої у візантійській гімнографії буде вирішальним. Але характерно, по –перше, прагнення Дамаскіна закріпити богослужіння у визначену схему, а по-друге, майже цілковита залежність його богословських мотивів від святоотцівського передання. Візантійське богослужіння являє собою перевтілення у літургічну форму догматичних досягнень попередньої епохи. Воно майже цілком забарвлено у троїчні і христологічні кольори» [2, с. 559] (Цит. Прот. Олександра Шмемана за Дворкіним).

Таким самим пафосом завершення, закріплення позначена і діяльність Студійського центру на чолі з преп.Феодором Студитом. Його гуртку належить текст обох «Тріодей» (Постової і Цвітної), низка великопостових богослужінь. Тут так само поступово складається «Типикон», тобто богослужбовий устав, що прагнув до дедалі більшої «фіксації» служби. Кожному візантійському поколінню залишається лише заповнити у цій

схемі порожні місця. Літургічна спадщина Візантії настільки величезна, що очікувати від неї самих лише скарбів не варто. У ній дуже багато риторичних вправ, переспівів, наслідувань. Загалом вона становить величну споруду, у якій багато що позначено неминущою красою і найглибшим сенсом. У самому «Типиконі» (чи, правильніше, «типиконах», бо ж їх була безліч, вони переписувалися і вдосконалювалися, але в основі їх усіх лежить студійський типикон), якщо вміти розгадати їхню «зашифровану» мову, розкривається ціла філософія християнського життя, дуже тонкий, дуже продуманий задум християнського світогляду. Досить вказати на світлосяйну красу Пасхальної служби, на насиченість богослужбових циклів – різдвяного, великопостового, богородичного, на богословську глибину «Октоїха» або «Тріоді». Упродовж століть це літургічне багатство буде головним джерелом знань, релігійного життя, релігійного натхнення у православному світі, і в ньому – у найпохмуріші віки, коли перервуться традиції, прийде у занепад освіта, - церковні люди будуть знову і знову знаходити дух вселенського, всеосяжного, невичерпно-глибокого Православ'я золотої її доби... «Уся духовна культура, богословська начитаність візантійця отримувалася ними у Церкві, у храмі, у літургічному богослів'ї, як живому досвіді Церкви. Не було семінарій, академій і теологічних факультетів, а боголюбні інокі і благочестиві християни пили живу воду боговідання із стихир, канону, сідальних, прологу, четій-міней. Церковний клірос й амвон замінювали тоді професорську кафедру. Під час всенічних, заутрень, повечір'їв, під зворушливий спів солодкоголосих «подібнів», під звуки давнього – знаменного і грецького розспівів виховувалося благочестя тверде ...непорушне, вироблявся православний світогляд, що втілювався у життя і в дійсність, а не лише залишаючись туманної філософською теорією. Збирали у церквах ці «молитовні лілеї» і, переживаючи їх благоговійно, будували за ними свій побут і уклад» [2, с. 560] (Цит. архім. Кипріяна Керна за Дворкіним).

Поза сумнівами, літургічна творчість – вершина Візантійського Православ'я: вона вказує на глибоке розуміння догматичних прозрінь попередньої епохи і засвоєння їх церковною свідомістю і на внутрішню неперервність життя і передання. Але по суті вона таки лише втілює у прекрасні форми досвід минулого, закріплює його у богослужбову «систему». А все те, що у візантійський період заноситься у цю систему справді нового, зазвичай незмірно слабкіше, риторичніше, і в яко-

мусь сенсі є тільки прикраса; таким постає розквіт літургічного символізму, ускладнення обрядів, розтягнення – інколи непотрібне – класичних у своїй стислості і виразності молитв і гімнів більш ранньої епохи. *Mutatis mutandis* пізньовізантійська літургічна творчість уявляється певним чином «барокко» порівняно з прозорою простотою чистого візантинізму.

Однак не забуваймо, що правдивий творчий дух візантійського богослів'я ніколи не згасав, що він жив і розвивався у Церкві. У розглядуваний нами період він передавався дедалі більше у чернечій діяльності, у тому невидимому духовному подвигу, який щодня і щоночі звершувався за монастирськими мурами. І для нагадування про це досить навести бодай такі імена, як преп. Симеон Новий Богослов і свт. Григорій Палама... [2, с. 561]

Візантійська імперія в IX столітті входила в нову еру – в період великого культурного й адміністративного розквіту, невдовзі після цього настав і період розквіту політичної могутності. Народження даної епохи треба пов'язувати не лише з початком Македонської династії, а й на особливу увагу заслуговують часи правління Михаїла III, коли на політичне і церковне життя постають Варда та патріарх Фотій, – дві великі постаті, з діяльністю яких розпочинається новий період Візантійської імперії. Християнізація південних та східних слов'ян відкрила перед Візантією нові простори й створила неочікувані можливості. В слід за культурним піднесенням, почалося і політичне піднесення, підпорядкувавши собі цілий Балканський півострів, згодом було відновлене візантійське панування і на Середземному морі. Це був час піднесення, нових надій і сподівань. Імперським військам тепер майже весь час випадав успіх. У відновленій війні з арабами після перемінних успіхів візантійця вдалося відтіснити арабів на схід, увійшовши, таким чином, у місцевості, де панувала дуалістична секта павлікіанів. Дуалісти взялися до зброї, й арабська війна плавно перейшла у павлікіанську. Єретиків розбили уцент, і більшість їх було переселено у Фракію. Це переселення, таке необхідне зі стратегічного погляду, спричинило не такі бажані і доволі далекосяжні наслідки, поклавши початок виникненню болгарського богомільства. У 853 р. візантійський флот здійснив вдалий набіг на Дамієту у Єгипті. Уперше араби були розбиті на власній території [9, с. 505].

Зі смертю імператора Феофіла (842 р.) зникло іконоборство. Його дружина, побожна Феодора, залишилася регентом малолітнього сина Михаїла, якому тоді було три роки. Текля, най-

старша з живих на той час сестер малолітнього імператора, офіційно ділила регенство з матір'ю. Ще найближчими помічниками Феодори були її брати Варда і Петроній, магістр Сергій Нікетіат, ймовірно, дядько Феодори, а також логофет двору Феоктист. Усі четверо входили до складу ради допомагаючи один одному у правлінні.

Керівництво державними справами незабаром в певний період опинилося в руках логофета Феоктиста, який був людиною високої культури підтримуючи освіту, готуючи підґрунтя для майбутнього розквіту культури в імперії. Завдяки його мудрій фінансовій політиці в розпорядженні держави був чималий золотий запас. Таким чином, Феодора і Феоктист взяли за ліквідацію іконоборства з величезною обачністю, а щодо його колишніх прибічників виявили неабияку поміркованість. Доба великої культурної, а заодно й політичної експансії візантійської держави, однак, настала тільки після 856 р., коли відбувся палацовий переворот, внаслідок якого влада перейшла до молодого імператора Михаїла III, а керівництво державними справами опинилося в руках його дядька по матері Варди [5, с. 748]. Як освічена людина він добре міг вести політику держави і приймати рішення щодо заспокоєння ситуації в країні. Але на противагу цьому Варда зовсім не вдало справлявся зі своїми обов'язками по відношенню до свого племінника. Він навчав його шкідливим нахилам, переважно не піклуючись про його моральний розвиток. Вся його ціль полягала в тому, щоб зробити наступника престолу нездібним до вирішення серйозних рішень, і по можливості, на деякий час залишитися для нього необхідним, оточивши його своїми спільниками і задовольняючи його потреби. Феодора вдало виконувала свої регентські обов'язки. В справі відновлення православ'я, і в організації державного керування, також в розподілі державних коштів – завжди розумна, відповідальна жінка, що вміло оцінювала ситуацію на той час. По відношенню до Михаїла її часто порівнюють в управлінні з царицею Іриною, але при цьому забувають, що Феодора жодного разу не вдавалася до інтриги і жорстоких вчинків [9, с. 507]. Але все рівно дядько й племінник мали вагомі причини для незадоволення своїм становищем. Всемогутній Феоктист усунув Варду від влади повністю, а вдова-імператриця не тільки не виявляла бодай найменшого бажання скласти своєї регентські повноваження, хоча син її вже досяг повноліття, а ще й стала деспотично опікуватися особистим життям сина, розлучивши його з Євдокією Інгердною, в

яку він був закоханий, і змусила одружитися з Євдокією Декаполіт (855 р.). Так Михаїл III і Варда стали природними союзниками. В порозумінні з молодим імператором, але потай від Феодори, Варда знову з'являється при дворі. Проти Феоктиста організовано змову його вбили в присутності імператора в момент, коли, нічого не підозрюючи, він перебував у палаці. Після цього сенат проголосив Михаїла самодержцем, а Феодора змушена була зректися регентства і разом своїми дочками була ув'язнена та відправлена у монастир.

Для давніх дослідників, що дивилися на Михаїла III крізь призму тенденційних повідомлень, які нам залишали історики, що представляли Македонську династію, він був, хіба що «п'яницею» і не більше. За даними історика Ф. Успенського імператор Михаїл був багатою людиною, і бажав бачити перед собою велику кількість молодих, розумних і сильних людей, які будучи одягненими в шовковий й парадний одяг, служили йому при дворі. Тепер, однак, ми його бачимо в дещо іншому світлі: справді, його життя аж ніяк не назвеш еталоном моральності, але у здібностях, насамперед у відвазі й рішучості, йому не відмовиш. Утім не слід впадати і в другу крайність, вважаючи Михаїла «великим володарем». Треба визнати, що він щиро переймався обороною країни і не раз сам ставав на чолі війська, але ж так само чинила більшість візантійських монархів. Зате він не мав ні сильної волі, ні власної думки у справах важливих чи дріб'язкових, добрих і поганих, завжди піддавався впливам оточення і нашіптуванням придворних. Був настільки мінливим і примхливим, що на його слово ніколи не можна було покластися. Михаїл III знущався над священними речами, одягаючи своїх приятелів у сакуси єпископів і фелони священників, влаштовуючи на смішливих церковні служби і ходи [8, с. 172]. Свої розпорядження імператор часто давав помахом голови. Варда зачитував проекти указу, а Михаїл кивав головою так або ні. Одного разу під час скачок на іподромі до нього підійшов державний службовець і доповів, що араби перейшли кордон. Імператор висміяв і розкритикував службовця за те, що він перервав його спостереження за змаганнями і посмів турбувати такими дрібницями. Тому успіхи, наявні в період його правління, навряд чи можна приписувати йому особисто, швидше, це заслуги Варди та Фотія. Правда, з іменем Михаїла III пов'язаний цікавий факт впровадження дзвонів у церковне життя. У Західній Європі дзвони з'явилися ще наприкінці IV – початку V ст. За переказами, винайдення дзвонів припису-

ється св. Павлину, єпископу Ноланському. Та лише на початку VII ст. папі Савиніану вдалося надати дзвонам християнського значення, й упродовж VIII та IX ст. у Західній Європі дзвони ввійшли в практику християнського богослужіння. На Сході ж дзвони стали впроваджуватися з другої половини IX ст., після того як у 865 р. венеціанський посол Урсус надіслав у дарунок Михаїлу 12 великих дзвонів, що були вивішені на дзвіниці при Софійському соборі [8, с. 173].

Зміни в уряді принесли зміни і Церкві. Ігнатія, тісно зв'язаного з попереднім урядом, змусили піти у відставку. Щоправда, він і сам, відчуваючи на собі тягар влади, склав свої повноваження з почуттям полегшення. Слід зазначити, що Ігнатій був обраним патріархом (847-858; 867-878) після смерті Мефодія. Він був сином імператора Михаїла Рангаве. Строгий ченець, аскет, людина безсумнівно святого особистого життя. Він був дуже популярний серед ченців, але на жаль, політиком виявився жалюгідним [2, с. 562]. На патріарший престіл було зведено свт. Фотія (858-867; 877-886; +бл.890). Св. Фотій був найвидатнішим мислителем, ученим богословом, найталановитішим політичним діячем і найумілішим дипломатом, який коли-небудь посідав патріарший трон у Константинополі. Патріарх Фотій народився бл. 820 р. в Константинополі, проживши довге і наповнене важливими подіями життя. Він був великим вченим, богословом, церковним і політичним діячем, два рази займав престол Константинопольської патріархії (в 858 – 867 і 877 – 886 рр.). Фотій походив з знатної сім'ї вірменських іконошанувальників. Його батько Сергій був військовим, маючи чин сапфарія (імператорського охоронця). По батьківській лінії Фотій був родичем знаменитого патріарха Константинопольського Тарасія (806 р.), який прославився відновленням іконошанування і головував на VII Вселенському соборі. Під час гонінь на іконошанувальників при імператорі Феофілі (829 – 842) сім'я Фотія була відправлена в заслання, а його батька Сергія позбавили майна і чину. В цьому засланні Сергій і помер. По материнській лінії Фотій перебував в родинних стосунках з Феодорою – регентшою і матір'ю малолітнього імператора Михаїла III. Ці родові зв'язки дозволили отримати Фотію посаду першого державного секретаря [7, с.161].

Фотій отримав блискучу освіту. Один з його сучасників писав: «Він майстерно володів граматиною, поезією, риторикою, філософією, навіть медициною, практикуючись у виготовленні лікувального зілля, також в математичних науках і юриспру-

денції. У своїй викладацькій діяльності Фотій придбав численних учнів. У нього навчалися наук юний спадкоємець престолу Михайло і майбутній просвітитель слов'ян рівноапостольний Кирило. Глибоке християнське благочестя обгороджувало святого Фотія від спокуси благами придворного життя – всією душею він прагнув до чернецтва. Ерудиція Фотія, його пізнання в області юриспруденції і канонічного права, а також непогані організаторські і політичні якості були відмічені царським двором, і він був покликаний на державну службу. Виконуючи обов'язки держслужбовця Фотій не залишав і своєї викладацької і наукової діяльності. На державній службі майбутній патріарх пробув недовго, оскільки Бог призвав Фотія до іншого служіння [5, с. 749].

Фотій зробив карколомну дипломатичну кар'єру при дворі, не менш блискучою була і його вчена кар'єра. Гурток його учнів небезпідставно вважався інтелектуальною елітою столиці. 23 листопада у 858 р. Фотія обрано патріархом в 60 років. Будучи мирянином, він за 6 днів був проведений через усі ступені церковного священнослужіння – від читця до єпископа. Раніше це було звичайною справою – достеменно так були зведені у єпископський сан Амвросій Медиоланський, патріархи Константинопольський Никифор, Тарасія та ін., - але в часи Фотія така практика була вже рідкістю, і багатьом вона не надто сподобалася. Ігнатій був дуже популярний серед ченців, і його прибічники, що з підозрою ставилися до блискучого інтелектуала-професора, пішли в розкол. Через 3 місяці вони переконали Ігнатія відмовитися від своєї відставки. Після цього розкол почав різко набирати сили, його супроводжували численні громадські колотнечі. Але коло прихильників Ігнатія було обмежене, бо Фотія підтримувала більшість візантійського суспільства. Із самого початку патріаршество Фотія було відмічене смутою і безладом [6, с. 23]. Все це було спричинено звинувачуванням в тому, що він пройшов за короткий термін всі ступені священства, а також незаконно зайняв кафедру при живому патріархові Ігнатію, який на той час перебував у засланні на острові Тенериф. Після посвячення Фотій подав Собору єпископів письмове запевнення, що він не винен у скинненні з кафедри Ігнатія і завжди ставитиметься до нього з пошаною. Ігнатій, в свою чергу, наклав відлучення на всіх, хто не визнаватиме його патріархом. В 859 р. місцевий собор в Константинополі визнав поведінку Ігнатія як незгідну і неприйнятну та затвердив Фотія на патріарший престол. Ворожнеча ще більше загострилася [5, с.749]. Прибічники

Ігнатія виступили проти Фотія. Бути посередником у цьому питанні вони запросили римського папу Миколая I за порадою Варди. Сповідивши інших патріархів про своє обрання на престол, у тому числі і папу, останній вирішив прийняти бік вигнанця – Ігнатія. Своє право вирішувати всі справи Вселенської Церкви римський первосвященик обґрунтовував, спираючись на так звані «Ажеісидорові декреталії» – зібрання церковних документів, головним чином підроблених, що з'явилися у Франції в середині IX ст. з метою обґрунтування верховної влади папи у Вселенській церкві і його незалежності від світської влади. Декреталії проводили ідею непогрішності папи і були покладені в основу канонічного права. Їх автор невідома особа, яка ховалася під псевдонімом Ісидора – який включив у зібрання більше ста послань (декреталій) пап, у тому числі й славнозв'язний «Костянтинів дар». Останній був складений як грамота, що дана римським імператором Костянтином I Великим (близько 285 – 337 рр.) папі Сильвестру I (314 – 335 рр.) та його правонаступникам «до скінчення віку сього». Вирішивши перенести свою столицю на Схід, тому що «не подобає земному царю володарювати там, де небесним царем засновано було першість священства і верховенства релігії християнської», Костянтин передав у володіння папи «Рим, а також усі провінції, місцевості, міста Італії і західних областей». У церковному відношенні папа повинен мати верховенство над чотирма патріархами (Антіохійським, Олександрійським, Єрусалимським та Константинопольським), а також над усіма Церквами на всій землі. Ці документи не тільки обґрунтовували законність створеної Папської держави, але й підігривали домагання римських первосвящеників над усіма іншими ієрархами [5, с. 750]. Через деякий час у 861 р. в Константинополі зібрався Собор у присутності папських легатів, яких послав папа для розгляду суперечки. Але на ньому, всупереч очікуванням папи, східні отці діяли незалежно від його впливу. Ігнатія було відсторонено, а Фотія обрали законним Константинопольським патріархом. Ухвали Собору були надіслані папі через легатів для прийняття до відома. Але папа не примирився з рішеннями собору. Фотій також послав до Рима дуже ввічливе послання, інформуючи папу про все, що сталося і повідомляючи, що розраховує на його допомогу. Але папа вирішив раз і назавжди провчити зарозумілих візантійців і показати, хто у Церкві господар. Він не визнав Фотія через «неканонічність» його поставлення (хоча півстоліття тому Рим зовсім не заперечував достоту такого ж вивищення у патріаршу

гідність Тарасія). Миколай написав листи імператорові Михаїлу і Фотію. У листі імператорові мовилося, що він порушив церковні канони, скинувши одного патріарха і поставивши іншого без відома престола св. Петра. Фотієві папа докоряв у честолюбстві і незаконному прийнятті патріаршого сану, бо церковні канони забороняють вивищувати мирян одразу до всіх церковних ступенів. Папа відрядив до Константинополя одразу двох своїх легатів, Родоальда і Захарію, з вимогою скликання нового собору (такі дії були передбачені у каноні Сардикійського собору). Неймовірно, але візантієць погодився прийняти цю вимогу і скликали собор у 861 р. Радше, це було зроблено за наполяганням патріарха Фотія, який від своєї природи був дуже миролюбною людиною і вельми прагнув усе влагодити по-братньому. Справу було розглянуто іще раз, папські легати визнали її повністю законною і справедливою. Ухвали собору 859 р. були підтвержені. Собори 859-861 рр. залишилися в історії під назвою Першого-Другого Собору [2, с. 564]. Легати поїхали додому, зачаровані розкішним прийомом у Константинополі, вченим патріархом Фотієм і його щедрими дарунками. Фотій відправив з ними лист до папи – надзвичайно ввічливий, хіба що трішки поблажливий. Фотій пояснював папі, що прийняв патріарший сан не від честолюбства, а з примусу, і що він ніколи не домагався такого вивищення. Стосовно ж церковних правил, що їх він нібито порушив, Фотій зауважив, що в Константинопольській Церкві немає такого правила, яке забороняє зводити мирян у патріарше достоїнство, і що вона не зобов'язана дотримуватися місцевих правил інших церков. Крім того, св. Фотій нагадав, що Миколай раз-по-раз сам порушує церковний мир, приймаючи утеклих духовних осіб Константинопольського патріархату, які не мають навіть ставленицьких грамот.

Папа відчув, що його не визнають у ролі глави християнства, і вирішив, що не потерпить цього. Від відлучив від Церкви своїх легатів, скликав власний собор у Латерані (863 р.), який слухняно проголосив Фотія скинутим і підданим анафемі, а заразом зажадав в імператора повернути Іллірик, Південну Італію і Сицилію. Після завершення собору Миколай розіслав окружне послання всім східним патріархам, повеліваючи їм розірвати спілкування з анафемою Фотієм, а спілкуватися тільки із законним патріархом Ігнатієм. Так почався знаменитий «фотіанський» (слухніше було б назвати його «миколаїтський») розкол. Але тут найшла коса на камінь. Св. Фотій, мабуть, став першою людиною у Візантії, який відчув усю загрозу універ-

салістських претензій папства і збагнув, що у цій справі відступати і йти на компроміси не можна [2, с. 564]. Проілюструємо сутність цієї суперечки (а принагідно і епістолярний стиль та дипломатичні здібності Фотія) уривком з датованого 861 р. його листа до римського папи Миколая I: «... І наше упокорення, скероване почуттям любові, без будь-якої образи оминає дорікання, що ними ваша отцівська святість уразила нас наче стрілами, бо вони не були викликані роздратуванням чи сварливістю, а радше стали виявом безпосередньої душевної прихильності, яка суворо вимагає додержуватись усталеного церковного чину. Бо навіть саме зло через надмірну доброту вже не можна розглядати як зло, оскільки воно не має витоків у злому намірі, не може вважатися злом, коли воно навіть викликає сум, вражає та мучить. Відома ж бо і така любов, яка розчиняється в благодійності по відношенню до тих, кого кривдять. Коли ж ніщо у відносинах між братами і між батьками та дітьми не забороняє говорити правду, немає нічого кращого за істину. Отже, хай і мені буде дозволено вільно висловлюватись не з метою суперечити вам, а з метою власного захисту. То ж хай ваша загальновідома доброчесність, зважаючи перш за все на те, що ми, обійнявши патріаршество, мимоволі впряглися в це ярмо, благоволило не дорікати нам, а пожаліти нас, не зневажати, а проявити співчуття – адже ж краще висловити співчуття до тих, хто зносить насильство і не картати та зневажати їх. Я ж підпав насильству і якому? Про те знає Господь, який відає і потаємне. Мене позбавили волі, утримували під охороною, як злодія, і ретельно стерегли. Я не погоджувався, а мене призначили на посвячення; всі знають, що мене висвятили попри мої сльози і страждання. Все відбувалося не прилюдно і при цьому виявилось стільки злості, що звістка по це поширилася на всю державу» [6, с. 25].

Перші роки патріаршого служіння Фотія були часом приходу давно очікуваної стабільності в державі і багато хто вважав, що настав момент, коли Візантія досягла вершини своєї політичної та економічної могутності. Але в 866 році імператор Михаїл III наблизив до свого трону талановитого полководця Василія, вірмена за походженням, який спочатку відсторонив від участі в управлінні державою полководця Варду, а через рік підступно вбив свого благодійника – імператора, захопивши всю владу в державі і поклавши початок правлінню нової, т.зв. «македонської» династії, яка – треба віддати їй належне – правила державою півтора століття і забезпечила Візантійській

імперії міць, розквіт і славу. Тоді ж, в вересні 867 року, Василій I позбавив патріаршого престолу Фотія, повернувши на його місце Ігнатія [5, с. 751]. Як ми вже зазначали вище, патріарх Фотій домагався позбавлення влади папи римського Миколая I, і це йому вдалося в на Константинопольському Соборі 867 р.), де перемогу отримала партія Фотія. Втім, в 869–870 роки на вимогу Риму в Константинополі відбулися засідання ще одного Собору (його іноді називають Восьмим Вселенським), який – попри те, що духовенство і переважна більшість населення були прибічниками Фотія, – затвердив на патріаршому престолі Ігнатія, а Фотій, вже як світський діяч, згодом посилив свою громадську активність і вплив при імператорському дворі, навіть примирившись з Ігнатієм. Колишній суперник Фотія помер 877 року, і його посаду знову опанував Фотій. Новий римський папа Іоанн VIII вимагав від Фотія публічного вибачення за боротьбу з Миколаєм I, але візантійські ієрархи (і, певно, політики) таку вимогу відхилили, отже Фотій енергійно керував справами Східної Церкви ще кілька років, доки з невідомої причини не посварився зі спадкоємцем Василя I, імператором Левом VI, прозваним Мудрим, який в 886 році позбавив його патріаршого престолу і змусив покинути Константинополь. У вигнанні Армонійського монастиря, вірогідно, між 891 і 897 роками, Фотій і помер; Кевін Найт, єдиний з дослідників, називає навіть точну дату, коли пішов з життя колишній патріарх – 6 лютого 897 року [6, с. 28]. Причини розриву імператора Лева з патріархом достеменно невідомі; Історик О. О. Васильєв, наприклад, дуже високо цінує особисті якості спадкоємця Василя II: «Імператор Лев VI, учень Фотія, не обдарований великим літературним талантом, написав декілька проповідей та церковних гімнів. Його основна заслуга полягає в тому, що він підтримував інтелектуальну атмосферу, створену Фотієм, чим забезпечив собі почесне місце в історії візантійської освіти – він захищав і підтримував всіх вчених та літераторів, і в роки його правління імператорський палац перетворювався іноді в нову Академію чи новий Ліцей» [1, с. 86].

Справді, історію творять постаті. Серед таких постатей є патріарх Фотій, котрий ввійшов у історію Православної Церкви і у історію Візантії як богослов, історик, науковець, дипломат, релігійний діяч і церковний письменник. Православна Церква вшановує святителя Фотія як ревного захисника Православного Сходу. Продовження даної теми епохи патріарха Фотія буде опубліковане у наступному номері трудів КДА.

1. Васильев А.А. Лекции по истории Византии. – Т. 1.: Время до эпохи крестовых походов (до 1081 года). – Пг., 1917. – с. 120
2. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. Курс лекций. – Нижний Новгород, Христианская библиотека, 2005. – 936 с.
3. Квасюк Л. В. Иконопис і словесність у культурі України XVI – XVIII століть: естетичний аспект / Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08/ Л. В. Квасюк; Київ, нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 318 с.
4. Мейендорф И., прот. Византийское богословие: Исторические направления и вероучения. – М., 2001. – 388 с.
5. Лесюк М., прот. Історія древньої Церкви / Київська православна богословська академія Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: [Вид. відділ УПЦ Київського Патріархату], 2013. – 773 с.
6. Павленко Л. В. Філологічні студії візантійського патріарха Фотія / Л.В. Павленко // Культура народів Причорномор'я. – К., 2008. – № 138. – 48 с.
7. Соколов И. Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV в. – СПб., – 290 с.
8. Успенский Ф. Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической Мисией византинизма. – Саратов, 1891. – 251 с.
9. Успенский Ф. История Византийской империи IV – IX вв. В 5-ти томах. – Т.3. – М.: Мысль, 1996. – 824 с.

-
1. Vasylev A.A. Lektsyy po ystoryy Vyzantyy. – Т. 1.: Vremia do epokhy krestovykh pokhodov (do 1081 hoda). – Ph., 1917. – s. 120
 2. Dvorkyn A. Ocherky po ystoryy Vselenskoï Pravoslavnoi Tserkve. Kurs lektsii. – Nyzhnyi Novhorod, Khrystyanskaia byblyoteka, 2005. – 936 s.
 3. Kvasiuk L. V. Ikonopys i slovesnist u kulturi Ukrainy XVI – XVIII stolit: estetychnyi aspekt / Avtoref. dys... kand. fil. nauk: 09.00.08/ L. V. Kvasiuk; Kyiv, nats. Un-t im. T. Shevchenka. – K., 2000. – 318 s.
 4. Meiendorf Y., prot. Vyzantyiskoe bohoslovye: Ystorycheskye napravleniya y veroucheniya. – M., 2001. – 388 s.
 5. Lesiuk M., prot. Istoriia drevnoi Tserkvy / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. – K.: [Vyd. viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu], 2013. – 773 s.
 6. Pavlenko L. V. Filolohichni studii vizantiiskoho patriarkha Fotiia / L.V. Pavlenko // Kultura narodiv Prychornomia. – K., 2008. – # 138. – 48 s.
 7. Sokolov Y. Yzbranye patryarkhov v Vyzantyy s polovyny IKh do polovyny KhV v. – SPb., – 290 s.
 8. Uspenskyi F. Deiatelnost patryarkha Fotyia v sviazy s ystorycheskoi Mysyei vyzantynyzma. – Saratov, 1891. – 251 s.
 9. Uspenskyi F. Ystoria Vyzantyiskoi ymperyy IV – IKh vv. V 5-ty tomakh. – Т.3. – М.: Mysl, 1996. – 824 s.